

A magyarországi németek elmúlt 100 éve

Nemzetiségpolitika és helyi közösségek

Szerkesztő:

EILER FERENC – TÓTH ÁGNES

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT

ARGUMENTUM KIADÓ

Budapest, 2020

A kötet megjelenését támogatta:

az ERZSÉBETVÁROSI NÉMET NEMZETISÉGI ÖNKORMÁNYZAT

a MAGYARORSZÁGI NÉMETEK ORSZÁGOS ÖNKORMÁNYZATA

a NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

a NÉMET TÖRTÉNELEM ÉS KULTÚRA DÉLKELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN
ALAPÍTVÁNYI TANSZÉK

a TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZETE

A könyv a NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL
által támogatott K 112448 és a K 116209. sz. projekt keretében készült.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

© Szerzők, 2020

© Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában
Alapítványi Tanszék, 2020

© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020

Tartalom

Előszó	7
EILER FERENC Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989)	11
MARCHUT RÉKA A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940)	47
GRÓSZ ANDRÁS Keresztutakon <i>Adalékok a katolikus egyház és a magyarországi németiség két világháború közötti kapcsolatához</i>	65
SOMLAI PÉTER FERENC Az anyanyelvi oktatás kérdése <i>Tendenciák és nézőpontok a főváros környéki német településeken (1919–1945)</i>	87
SPANNENBERGER NORBERT A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945)	126
VITÁRI ZSOLT Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció <i>Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése</i>	143

MÁRKUS BEÁTA	
A „német származás” értelmezései a magyarországi németek „malenkij robot”-ra hurcolásának helyi végrehajtása során (1944–1945)	167
BEDNÁRIK JÁNOS	
Tempora mutantur... <i>A svábok kitelepítése és a katolikus alsópapság</i> <i>– Buda környéki példák</i>	194
TÓTH ÁGNES	
Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok <i>A magyarországi németek családgyesítésének</i> <i>és/vagy visszahonosításának lehetőségei</i> (1948–1953)	212
SLACHTA KRISZTINA	
A magyarországi és a kitelepített németek kapcsolatai és állambiztonsági ellenőrzésük az 1960-as években	247
DOBOS BALÁZS	
Német nemzetiségi önkormányzatiság Magyarországon (1994–2014)	272
Rezümék	297
Zusammenfassung	303
Szerzők	311

Előszó

A Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete, valamint a Pécsi Tudományegyetem Német Alapítványi Tanszéke által szervezett, s 2018. október 8-án megtartott konferencia előadásainak kibővített, tanulmánnyá formált szövegeit gyűjtöttük össze ebben a kötetben. Mind a konferencia megszervezésekor, mind az írások megjelentetésekor az volt a fő célkitűzésünk, hogy a magyarországi németek történetének elmúlt 100 évét egy kevésbé kutatott nézőpontból, a mezo- és mikroszintre koncentrálnak mutassuk be. A témakörök kiválasztásánál meghatározó szerepet játszott az a szempont, hogy az írások együttesen lehetőleg fedjék le a vizsgált évszázad azon kérdéseit, amelyek a nemzetiségi lét szempontjából kiemelt jelentőséggel bírtak. Ennek megfelelően a magyar nemzetiségpolitika főbb jellemzőit bemutató bevezető tanulmány után öt elemzés vizsgálja az 1945 előtti korszakot, s további öt az 1945 utáni időszak fontos problémáit.

A magyarországi németiség szempontjából az elmúlt évszázad egyik legfontosabb feladata az volt, hogyan teremthetők meg az önszerveződés keretei, és miként működtethetők a folyamatosan változó politikai erőterben. S megvalósítható-e a közösség tagjainak politikai mobilizációja a befogadó nemzet, illetve politikai elitje ellenállása nélkül. Ezek a kérdések valamennyi kelet-közép-európai ország és kisebbségei szempontjából meghatározóvá váltak a vizsgált időszakban. A magyarországi német kisebbségnek a két világháború között két hivatalosan elismert, országos szervezete volt. Ezek egy rövid párhuzamos, egymással versengő működéstől (1938–1940) eltekintve, időben egymást követve igyekeztek megszervezni a közösséget, és jelentős mértékben eltérő politikai helyzetben megfelelően képviselni annak érdekeit. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) 1924–1940, a Magyarországi Németek Szövetsége (Volksbund) pedig 1938–1945 között fejtett ki aktivitást. A két szervezet történetének feldolgozására az elmúlt több mint öt évtizedben alapvető – szemléletmódjukat tekintve sokszor egymással éles ellentétben álló – történeti feldolgozások születtek. A témakörben Magyarországon és Németországban megjelent releváns forráskiadások, monográfiák és tanulmányok már lényegében feldolgozták a szervezetek országos vezetőségének magyar és német kormányzatokhoz fűződő viszonyát, programját és belső fejlődését. A feldolgozások azonban a makroszintre fókuszáltak, s bár az elemzésekben rendre előkerülnek regionális összefüggések, sőt természetesen

a mondanivaló szempontjából fontos helyi szintű események is, ez utóbbiak gyakran csupán a folyamatok, tendenciák érzékeltetésére szolgáló példaként jelennek meg a vizsgálatokban. A kötetben több tanulmány is foglalkozik a fent említett szervezetek helyi politikai mobilizációs törekvéseivel, illetve a magyarországi német fiatalok megszervezésének módjával. Ezek a tanulmányok egyrészt arra fókuszálnak, hogy a német kisebbség vezetői milyen jelszavakkal, módszerekkel mozgósították a csoport tagjait, s ebben a folyamatban milyen helyi, regionális különbségeket lehet megfigyelni, ha összehasonlítjuk a politikai hatalom és a németiség vezetőinek viselkedését, attitűdjeit. Az elemzések a vizsgált kérdéseket természetesen az országos folyamatokba ágyazva mutatják be, s ezáltal megállapítható az is, hogy a megyei, járási vagy helyi szinten tapasztalt tendenciák mennyiben tekinthetők atipikusnak. A tanulmányok rendre visszatérő megállapítása, hogy az olykor kisebbségellenesnek vagy éppen kisebbségbarátnak tűnő rendelkezések gyakorlati megvalósításának elemzésekor az abban szerepet játszó személyek mozgatórugóit is föl kell fejtenünk annak érdekében, hogy az első pillanatra egyértelműnek tűnő képet jelentősen árnyalhassuk.

Egy kisebbség identitásának megőrzése szempontjából nagy jelentőséggel bír az anyanyelv megőrzésének lehetősége, amit magától értetődően befolyásol a nemzetiségi oktatás helyzete, a nyelvhasználat terei. Az ezzel foglalkozó tanulmányok egybeeső megállapítása, hogy helyi szinten nem beszélhetünk egységes eljárási módokról. A katolikus egyház ebben az időszakban iskolafenntartó szerepe, valamint a hitéleti nyelv miatt is nagy szerepet játszott a németek anyanyelv-megőrzésében. Az alsópapság magatartástípusait vizsgálva megállapítható, hogy azok a túlzó (és olykor ellenséges) nacionalista beállítódástól a kisebbségbarát, a követeléseket gondosan mérlegelő álláspontokig változtak, megoldásaik pedig az adott település társadalmi-politikai és személyi adottságaitól nagyban függtek. Hasonlóan árnyalt kép bontakozik ki a nemzetiségi oktatásról is, ha azt a politikai döntéshozók és az iskolafenntartók mellett olyan, a makroszintról kevésbé észlelhető csoportok nézőpontjából is megvizsgáljuk, mint az alsó klérus, az érintett iskolák pedagógusai, illetve a tanulók szülei.

A magyarországi németek 1945 utáni történetét a kollektív bűnösség stigmája és a politikai, társadalmi keretfeltételek megváltozása alapvetően határozta meg. A Szovjetunióba kényszermunkára hurcolt tízezrek kapcsán a magyar közigazgatás minősítési gyakorlata, annak inkoherenciái és területi különbségei kerülnek a fókuszba. Külön tanulmány foglalkozik a katolikus alsópapságnak a 2. világháború után a németekkel kapcsolatos attitűdjeivel, az érintett személyek gyökeresen eltérő magatartásával és annak következményeivel. A családegyesítések vontatott, kaotikus módjának bemutatása pedig a kollektív megbélyegzettségnek a legszemélyesebb viszonyokra gyakorolt hatását tükrözi.

Bár a kollektív stigmatizáció az 1960-as évek végétől kezdődően némileg enyhült, a kitelepített, illetve Magyarországon maradt családtagok kapcsolattartásával foglalkozó tanulmány éppen arra mutat rá, hogy a politikai hatalom a kap-

csolattartást nemcsak magától értetődőnek nem tartotta, de állambiztonsági szempontból veszélyesnek is ítélte, ezért az érintetteket megfigyeltette.

A rendszerváltás után új perspektívák nyíltak az önszerveződés tekintetében. A személyi elvű kulturális autonómián alapuló kisebbségi önkormányzatiság különböző aspektusait vizsgáló írás arra világít rá, hogy a kialakított rendszer miben és mennyiben felel meg a német kisebbség igényeinek, mennyiben tud ezzel a lehetőséggel élni, s milyen anomáliák figyelhetők meg.

A kötet tanulmányai az elmúlt évek legújabb kutatási eredményeit összegzik, amelyek elsősorban az alulnézeti, helyi, esetenként személyes nézőpontok alapján mutatják be a magyarországi németek legújabb kori történetének fontos kérdéseit.

Budapest, 2019. október 10.

EILER FERENC – TÓTH ÁGNES

Rezümék

EILER FERENC

Magyarország nemzetiségpolitikája

(1918–1989)

A tanulmány felvázolja a magyar kormányzatok nemzetiségpolitikai törekvéseit és gyakorlatát az 1920-tól 1989-ig terjedő időszakban. Az elemzés az állami politikára helyezi a hangsúlyt, de nem hagyja figyelmen kívül az anyaországok s a Magyarországon működő kisebbségi szervezetek állami politikára gyakorolt hatását sem. A vizsgálat kiindulópontja a magyar nemzet fogalma tartalmi változásának és az első világháborús veszteség társadalomra gyakorolt hatásának elemzése. A tanulmány az 1945 előtti és utáni időszakot külön-külön tárgyalja. Mindkét időszakban számba veszi a nemzetiségpolitika formálóit s az azok rendelkezésére álló eszközöket, majd pedig a nemzetiségpolitika hangsúlyos témáit és a kisebbségi társadalmakra gyakorolt hatásait is.

MARCHUT RÉKA

A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez

(1920–1940)

A két világháború közötti magyarországi kisebbségi jogalkotás gyakorlatba való átültetése több akadályozó tényező miatt nem valósult meg. E tényezők közül a tanulmány a helyi közigazgatás szerepét vizsgálja olyan Budapest környéki települések példáin keresztül, ahol jelentős számú német kisebbség élt. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyarországi németek történetének sorsfordulóira milyen válaszokat adott a helyi közigazgatás, s hogy érzékelhető-e egyáltalán valamilyen változás időszakra időszakra a német kisebbségi törekvésekhez való viszonyulásban.

A helyi példákon keresztül azt látjuk, hogy a magyarországi németiség történetében fellelhető cezúrák a korszak nagy részében nem jártak együtt a helyi közigazgatás viszonyulásának megváltozásával, amelynek képviselői csupán 1939–1940-ben kezdtek differenciálni, de akkor az már késő volt.

GRÓSZ ANDRÁS

Keresztutakon

*Adalékok a katolikus egyház
és a magyarországi németiség
két világháború közötti kapcsolatához*

A trianoni Magyarországon élő németek döntő része római katolikus vallású volt, így a klérus és a hazai németiség között szükségszerűen alakultak ki olyan, elsősorban az önszerveződéssel és az anyanyelvhasználattal kapcsolatos érintkezési területek, amelyek kezelése Trianon után a nemzetiségi kérdés előtérbe kerülésével gyakori vitákat eredményezett. A nyelvi és kulturális jogokat felkaroló magyarországi német mozgalom törekvéseit az egyház általában bizalmatlanul szemlélte, ugyanakkor sok esetben – így például a liturgikus anyanyelvhasználat ügyeiben – figyelembe vette a nemzetiségi szempontokat is. Az országos és helyi nemzetiségi konfliktusok megoldását nemcsak a kül- és belpolitikai körülmények, hanem az egyházmegyét vezető püspökök és az egyházközösségek élén álló plébánosok hozzáállása is befolyásolta.

SOMLAI PÉTER FERENC

Az anyanyelvi oktatás kérdése

*Tendenciák és nézőpontok
a főváros környéki német településeken
(1919–1945)*

A tanulmány a két világháború közötti kisebbségi iskolaügy, azon belül elsősorban a népiskolai oktatás helyzetét vizsgálja a főváros környéki német településeken. Röviden bemutatja a legfőbb döntéshozók, azaz az állami kisebbségpolitika irányítóinak motivációit, mindvégig szem előtt tartva a nemzetközi kontextust. Legnagyobb teret a regionális és helyi hatóságok, illetve az iskolafenntartók működésének szentel. Mivel a korszakban a Budapest környéki német kisebbségi iskolák mintegy fele egyházi oktatási intézmény volt, részletesen foglalkozik az egyházi vezetés és az alsópapság álláspontjával is. Természetesen nem kerüli meg a magyarországi német mozgalom különböző irányzatainak vizsgálatát sem. Helyi példákon keresztül azt is bemutatja, hogy a kormányzat által hozott kisebbségpolitikai döntések hogyan valósultak meg a gyakorlatban, megjelenítve így az egyes oktatási intézmények és az ott dolgozó pedagógusok szintjét is. Végül, de nem utolsósorban kísérletet tesz az érintett kisebbségi lakosság, elsősorban az iskoláskorú gyermekekkel rendelkező szülők szándékainak, álláspontjának rekonstruálására.

SPANNENBERGER NORBERT

**A magyarországi németek
politikai mobilizációja**

(1920–1945)

A nemzetiségi kérdés Magyarországon a dualizmus óta ab ovo politikai kérdésnek számított. A trianoni békeszerződés után a Bethlen-kormány által engedélyezett Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek bár kezdettől fogva politikai céljai is voltak, azt azonban csak a „kulturális egyesület” keretein belül fogalmazhatta meg. A kormány intenciója szerint a szervezet tevékenysége is csak kulturális, nyelvi kérdésekre fókuszálhatott, s emellett elvárták tőle, hogy a választások alkalmával a mindenkori kormányzó pártot támogassa. A Volksbund működését 1938-ban gyakorlatilag hasonló koordináták mentén engedélyezték. A tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen módon tudták ezek a szervezetek a németeket helyi szinten mobilizálni, hiszen a regionális és helyi politikai elit mindvégig leküzdendő ellenséget látott bennük. Milyen módszerekkel, (politikai) jelszavakkal és szervezési módszerekkel mozgósítottak a német szervezetek elitjei, s eközben milyen, a magyar politikai elit által szabott határokat léptek át, s ez miként hatott a német kisebbség tagjaira.

VITÁRI ZSOLT

**Generációs szocializáció
és/vagy etnikai mobilizáció**

*Magyarországi német fiatalok a Volksbundban
és a Német Ifjúság előkészítése*

A mai napig kényes témának minősül a magyarországi németek két világ-háború közötti története, amelyben meghatározó szerepet játszott a jobban ismert, ámbar máig démonizált Volksbund és annak szinte ismeretlen ifjúsági szervezete, a Német Ifjúság. Miközben a kutatás az utóbbi harminc évben számos új eredménnyel állt elő, még mindig adós maradt e szervezetek „belső” történetével, vagyis azzal, hogy a mindennapok világában miként is működtek e szerveződések, milyen tevékenységet folytattak tagjaik. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a Volksbund „belső történetének” egy meglehetősen fontos szeletét, az ifjúság szerepét és megszervezését járja körbe az ifjúsági szervezet megalapításig. Középpontba állítja a hazai német ifjúság mobilizálását, politizálódását, uniformizálódását, melyek kétségkívül feltűnő jelenséget képeztek az addig apolitikus, mozgalmakra nem fókuszáló, gazdaságcentrikus német közösségekben.

MÁRKUS BEÁTA
**A „német származás” értelmezései
a magyarországi németek
„malenkij robot”-ra hurcolásának
helyi végrehajtása során**
(1944–1945)

A Magyarországot megszálló Vörös Hadsereg 1944. december közepétől 1945. január végéig több mint 30 000 főt – nőket és férfiakat – deportált sokéves ún. jóvátételi munkára a Szovjetunióba német származásuk miatt. A tanulmány ezt az eseményt elemzi elsősorban lokális levéltári források, a korabeli magyar közigazgatás iratanyaga alapján. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy alapvetően egységesen kiadott szovjet rendelet végrehajtásában miért lehettek nagy különbségek az ország egyes érintett régióiban. A felmerülő tényezők közül a tanulmány a szovjet rendelet „német származásra” vonatkozó kitételét, illetve annak értelmezési lehetőségeit hasonlítja össze. Az eddig javarészt feltáratlan forrásanyag új ismeretekkel és aspektusokkal szolgál, emellett betekintést enged abba, hogy mekkora és milyen volt a deportálásban közreműködő különböző személyek mozgástere 1944 és 1945 fordulóján.

BEDNÁRIK JÁNOS
Tempora mutantur...
*A svábok kitelepítése és a katolikus alsópapság
– Buda környéki példák*

A tanulmány a német többségű római katolikus települések kapcsán járja körül a kérdést, hogy milyen attitűdök jellemezték az adott községek plébánosait a kitelepítések idején, és milyen lehetőségeik voltak az események befolyásolására. Az általános áttekintés után a szerző két plébános alakját állítja egymás mellé. Folláth Ádám és Hufnagel Ferenc alapvető adottságaikban hasonlítanak egymáshoz: egy-egy Buda környéki sváb település – Zsámbék és Solymár – plébánosai, egyben kerületi esperesek és mindketten német származásúak. Ugyanakkor személyes hozzáállásukat és a ki- és betelepítések idején, 1946-ban követett stratégiájukat vizsgálva két ellentétes történet bontakozik ki az olvasó előtt. A tanulmánnyal a szerző arra kíván rámutatni, hogy az alsó szintű egyházi élet forrásainak vizsgálata új színekkel árnyalhatja a magyarországi németiség 20. századi sorsfordító éveivel kapcsolatos tudományos és közéleti diskurzusokat.

TÓTH ÁGNES

Emberek – sorsok – hivatalok – eljárási módok

*A magyarországi németek családegyesítésének
és/vagy visszahonosításának lehetőségei
(1948–1953)*

A kitelepítés és a háborús események következtében 1948 végén a magyarországi német közösség tagjainak jogi helyzete rendkívül eltérő volt. A Magyarországon maradtak helyzete a teljes jogfosztottságtól a diszkriminált állampolgársági légtig terjedt, míg a Németország különböző megszállási övezetébe telepítettek az új hazába való beilleszkedés nehézségeivel és bizonytalanságaival küzdöttek.

A magyar kormány 1949 ősze és 1950 tavasza között részben politikai megfontolások, részben a gazdasági kényszerek hatására fokozatosan megteremtette a német nemzetiségűek alapvető jogegyenlőségét, de a hatalom a kollektív bűnösség stigmáját látens módon továbbra is alkalmazta velük szemben. A szétszakított magyarországi német nemzetiségű családok ismételt együttélésének rendezése az egyik legfontosabb eleme volt e szétzilált közösség mind magyarországi, mind németországi integrációjának. A tanulmány a magyarországi németek családegyesítése kapcsán a két német állammal folytatott hosszadalmas és meddő, sok esetben süketek párbeszédére emlékeztető tárgyalások egész sorozatát mutatja be, s arra is rámutat, hogy az érintett felek a kérdés kapcsán nem elvszerű álláspontot, hanem napi politikai érdekeket, presztízsszemponctokat követtek.

SLACHTA KRISZTINA

A magyarországi és a kitelepített németek kapcsolatai és állambiztonsági ellenőrzésük az 1960-as években

A kitelepítés következtében szétszakított családok, rokonok, helyi közösségek kapcsolattartása a hidegháború idején nagy nehézségekbe ütközött. A rokonlátogatások, illetve a rokonlátogatók is a magyar állambiztonság célkeresztjébe kerültek.

A tanulmány a magyarországi németek elleni állam(biztonság)i intézkedés-sorozat céljait, gyakorlati megvalósítását dolgozza fel, amit alapvetően meghatározott az 1944-től összegyűjtött iratok és az azokban formálódó, illetve azokat meghatározó ellenségkép. Az 1960-as években az egyre nyitottabb utazási lehetőségek révén a kitelepített magyarországi németek már nyugati rokonlátogatóként vagy turistaként érkeztek az országba, ahol a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítették a szocialista vidéki Magyarország felé. Az állambiztonság számára ezek a nyugati állampolgárok a kémtevékenységgel gyanúsítható, ún. „külső ellenségek” körébe tartoztak. A kémtevékenység gyanúja

mellett a beutazó nyugati turisták létszámnövekedésének legfőbb veszélye a nyugati „diverzió terjedése, a fellazító politika”, ami alapvetően a nyugati életstílus csábításaként jelent meg a rokonlátogatók esetében is.

DOBOS BALÁZS
Német nemzetiségi önkormányzatiság
Magyarországon
(1994–2014)

A tanulmány a magyarországi németiség rendszerváltás utáni, és különösen a létrejövő kisebbségi önkormányzati rendszer keretei között kibontakozó aktivitását vizsgálja, elsősorban a lokális, települési és fővárosi kerületi szinten, 1994 és 2014 között. A történeti és az intézményi háttér felvázolását követően, elsőként arra keresi a választ, hogy az önkormányzati rendszer mennyiben képes elérni és lefedni a magukat németnek vallókat, valamint mennyiben ösztönzi őket a választási regisztrációra és részvételre. A helyi szintű aktivitás kapcsán kitér a testületek és a képviselők újraválasztására, valamint az esetleges választási verseny kérdésére is. Az elemzés részét képezi annak vizsgálata is, hogy miként reagált a német nemzetiség a kisebbségi önkormányzati választásokkal kapcsolatban felmerült hiányosságokra, problémákra és kihívásokra, ezek nyomán az intézményi környezet változásaira, a kisebbségi törvény és a választójogi szabályok többszöri módosításaira a 2000-es évek közepétől kezdve, amelyet választott testületein keresztül ő maga is igyekezett befolyásolni.

Zusammenfassung*

FERENC EILER

Die Nationalitätenpolitik Ungarns

(1918–1989)

Die Studie skizziert die nationalitätenpolitischen Bestrebungen und die diesbezügliche Praxis der ungarischen Regierungen im Zeitraum von 1918 bis 1989. Die Analyse konzentriert sich auf die staatliche Politik, sie lässt aber auch den Einfluss der in den Mutterländern und in Ungarn tätigen Minderheitenorganisationen auf die staatliche Politik nicht außer Acht. Ausgangspunkt der Untersuchung bildet die Analyse des inhaltlichen Wandels des Begriffs „ungarische Nation“ und der Auswirkungen der Niederlage im Ersten Weltkrieg auf die Gesellschaft. Die Studie untersucht den Zeitraum vor und nach 1945 jeweils getrennt. In beiden Zeiträumen finden die Gestalter der Nationalitätenpolitik und die ihnen zur Verfügung stehenden Mittel, dann die schwerpunktmäßigen Themen der Nationalitätenpolitik und ihre Auswirkung auf die Minderheitenpolitik Berücksichtigung.

RÉKA MARCHUT

Die Einstellung der Lokalverwaltung gegenüber den Bestrebungen der deutschen Minderheit

(1920–1944)

Aufgrund mehrerer Faktoren kam es in Ungarn in der Zwischenkriegszeit nicht zur praktischen Umsetzung der Minderheitengesetzgebung. Von diesen Faktoren untersucht die Studie die Rolle der Lokalverwaltung anhand des Beispiels von Gemeinden in der Umgebung von Budapest, in denen es eine zahlenmäßig bedeutende deutsche Minderheit gab. Es wird eine Antwort auf die Frage gesucht, welche Antworten die Lokalverwaltung auf die Wendepunkte im historischen Schicksal der Ungarndeutschen gab und ob überhaupt in der Einstellung gegenüber den Bestrebungen der deutschen Minderheit von Zeit zu Zeit irgendeine Veränderung festgestellt werden konnte. Anhand der örtlichen Beispiele sehen

* Übersetzung der Zusammenfassungen: Andreas Schmidt-Schweizer

wir, dass die Zäsuren, die in der Geschichte der Deutschen in Ungarn zu erkennen sind, größtenteils nicht mit einer Veränderung der Einstellung der Lokalverwaltung einhergingen. Ihre Vertreter begannen erst 1939/1940, ihre Haltung zu differenzieren, dann aber war es bereits zu spät.

ANDRÁS GRÓSZ
An Scheidewegen

*Beiträge zu den Beziehungen der katholischen Kirche
und den Ungarndeutschen zwischen den beiden Weltkriegen*

Der überwiegende Teil der auf dem Gebiet Trianon-Ungarns lebenden Deutschen war römisch-katholischen Glaubens, sodass sich zwischen dem Klerus und den Ungarndeutschen zwangsläufig Berührungsbereiche in erster Linie hinsichtlich der Selbstorganisation und der Verwendung der Muttersprache entwickelten, deren Gestaltung nach Trianon, als die Nationalitätenfrage in den Vordergrund rückte, häufig zu Diskussionen führte. Die Bestrebungen der ungarndeutschen Bewegung, die sich den sprachlichen und kulturellen Rechten annahm, wurden von der Kirche im Allgemeinen misstrauisch beobachtet. Gleichzeitig berücksichtigte sie in vielen Fällen – so beispielsweise bei der Verwendung der Muttersprache in der Liturgie – auch die Gesichtspunkte der Nationalitäten. Die Frage der Lösung der landesweiten und örtlichen Nationalitätenkonflikte wurde nicht nur durch die innen- und außenpolitischen Umstände beeinflusst, sondern auch durch die Einstellung der die Diözesen leitenden Bischöfe und die an der Spitze der Kirchengemeinden stehenden Pfarrer.

PÉTER FERENC SOMLAI
Die Frage des muttersprachlichen Unterrichts
*Tendenzen und Gesichtspunkte in
deutschen Gemeinden in der Umgebung von Budapest
(1919–1945)*

Die Studie untersucht die Schulangelegenheiten der Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen und darin in erster Linie die Situation des Volksschulunterrichts in den deutschen Gemeinden in der Umgebung der Hauptstadt. Sie stellt kurz die wichtigen Entscheidungsträger vor, das heißt, die Motive der Leiter der staatlichen Minderheitenpolitik, wobei immer auch der internationale Kontext berücksichtigt wird. Den größten Raum widmet sie der Tätigkeit der regionalen und örtlichen Behörden bzw. den Aktivitäten der Träger der Schulen. Da in diesem Zeitraum etwa die Hälfte der Schulen der deutschen Minderheit in der Umgebung von Budapest Institutionen des kirchlichen Unterrichts waren, beschäftigt sich die Studie auch detailliert mit dem Standpunkt der Kirchenführung und

des niederen Klerus. Natürlich verzichtet sie auch nicht darauf, die verschiedenen Richtungen der ungarndeutschen Bewegung zu untersuchen. Anhand von lokalen Beispielen wird auch gezeigt, wie die minderheitenpolitischen Entscheidungen der Regierung in der Praxis verwirklicht wurden, wodurch auch die Ebene der einzelnen Unterrichtseinrichtungen und der dort tätigen Pädagogen in Erscheinung tritt. Schließlich, aber nicht zuletzt, unternimmt die Studie den Versuch, die Absichten und Standpunkte der betroffenen Minderheitenbevölkerung, in erster Linie der Eltern mit Kindern im Schulalter, zu rekonstruieren.

NORBERT SPANNENBERGER

Die politische Mobilisierung der Ungarndeutschen

(1920–1945)

Die Nationalitätenfrage in Ungarn galt seit dem Dualismus *ab ovo* als politische Frage. Zwar verfolgte der von der Regierung Bethlen genehmigte Ungarländische Deutsche Volksbildungsverein nach dem Friedensvertrag von Trianon von Anfang an auch politische Ziele, diese konnte er allerdings nur als „Kulturverein“ formulieren. Gemäß der Absicht der Regierung sollte sich die Tätigkeit der Organisation nur auf kulturelle und sprachliche Fragen fokussieren, und daneben wurde von ihr erwartet, dass sie bei den Wahlen die jeweilige Regierungspartei unterstützte. Die Tätigkeit des Volksbundes wurde 1938 in der Praxis entsprechend ähnlichen Koordinaten genehmigt. Die Studie sucht eine Antwort auf die Frage, auf welche Weise diese Organisationen die Deutschen auf der örtlichen Ebene mobilisieren konnten, denn die regionale und örtliche politische Elite betrachtete sie von Anfang an als Gegner, der zu bekämpfen sei. Sie fragt danach, mit welchen Methoden, (politische) Parolen und Organisationsmethoden die Elite der deutschen Organisationen mobilisierte, und welche von der ungarischen politischen Elite gesteckten Grenzen sie dabei überschritt und wie sich dies auf die Mitglieder der deutschen Minderheit auswirkte.

ZSOLT VITÁRI

Generationen-Sozialisierung und/oder ethnische Mobilisierung

*Die ungarndeutschen Jugendlichen im Volksbund und die
Vorbereitung der Deutschen Jugend*

Bis zum heutigen Tag gilt die Geschichte der Ungarndeutschen zwischen den beiden Weltkriegen als heikles Thema. In ihr spielte der besser bekannte, allerdings bis zum heutigen Tag dämonisierte Volksbund und seine fast unbekannte Jugendorganisation, die Deutsche Jugend, eine entscheidende Rolle. Während die Forschung in den letzten dreißig Jahren zahlreiche neue Ergebnisse vorlegte, blieb

sie die „innere“ Geschichte dieser Organisationen noch immer schuldig, sie ließ also die Frage offen, wie diese Organisationen im Alltag tätig waren und welche Aktivitäten ihre Mitglieder verfolgten. Die Studie unternimmt den Versuch, einen ziemlich wichtigen Aspekt der „inneren Geschichte“ des Volksbunds, nämlich die Rolle und Organisation der Jugend bis zur Gründung der Jugendorganisation, zu behandeln. In ihren Mittelpunkt stellt sie die Mobilisierung, Politisierung und Uniformierung der ungarndeutschen Jugend, was zweifelsohne ein Aufsehen erregendes Phänomen in den bis dahin apolitischen, für Bewegungen nicht empfänglichen und wirtschaftszentrischen deutschen Gemeinschaften darstellte.

BEÁTA MÁRKUS

**Interpretationen der „deutschen Herkunft“ im
Zuge der örtlichen Durchführung der Verschleppung der
Ungarndeutschen zum „malenkij robot“**

(1944–1945)

Die Ungarn besetzende Rote Armee deportierte von Mitte Dezember 1944 bis Ende Januar 1945 mehr als 30 000 Personen – Männer und Frauen – wegen ihrer deutschen Abstammung zu einer mehrjährigen sogenannten Wiedergutmachungsarbeit in die Sowjetunion. Die Studie analysiert dieses Ereignis in erster Linie auf der Grundlage von Quellen aus örtlichen Archiven und des Aktenmaterials der damaligen ungarischen Verwaltung. Sie sucht eine Antwort auf die Frage, warum es bei der Durchführung einer grundsätzlich einheitlich erteilten sowjetischen Verordnung in den einzelnen betroffenen Regionen des Landes derart große Unterschiede geben konnte. Unter den sich aufwerfenden Faktoren vergleicht die Studie den sich auf die „deutsche Abstammung“ beziehenden Passus der sowjetischen Verordnung und die Möglichkeiten seiner Interpretation. Das bislang größtenteils nicht erschlossene Quellenmaterial liefert neue Erkenntnisse und Aspekte und eröffnet zugleich einen Einblick in die Frage, wie groß der Spielraum der verschiedenen Personen, die an der Deportation mitwirkten, zur Jahreswende 1944/1945 war und wie er sich gestaltete.

JÁNOS BEDNÁRIK

Tempora mutantur...

*Die Vertreibung der Schwaben und der niedere katholische Klerus
– Beispiele aus der Umgebung von Buda*

Die Studie beschäftigt sich am Beispiel der römisch-katholischen Gemeinden mit deutscher Mehrheit mit der Frage, welche Einstellungen die Geistlichen der jeweiligen Gemeinden zur Zeit der Vertreibungen prägten und welche Möglichkei-

ten sie hatten, die Ereignisse zu beeinflussen. Nach einem allgemeinen Überblick stellt der Verfasser die Person von zwei Geistlichen einander gegenüber. Ádám Folláth und Ferenc Hufnagel ähneln sich in ihren grundlegenden Eigenschaften: Beide waren Pfarrer schwäbischer Gemeinden aus der Gegend von Buda (Zsám-bék bzw. Solymár) und zugleich Bezirkspropste, beide waren deutscher Herkunft. Gleichzeitig offenbarten sich dem Leser bei der Untersuchung ihrer persönlichen Einstellungen und ihrer Strategien zur Zeit der Vertreibungen und Ansiedlungen 1946 zwei gegensätzliche Geschichten. Mit seiner Studie will der Verfasser darauf hinweisen, dass die Untersuchung der Quellen des Kirchenlebens auf der unteren Ebene die wissenschaftlichen und öffentlichen Diskurse über die schicksalhaften Jahre der Ungarndeutschen im 20. Jahrhundert um neue Nuancen bereichern kann.

ÁGNES TÓTH

Menschen – Schicksale – Ämter – Verfahrensweisen

*Die Möglichkeiten der Ungarndeutschen hinsichtlich der
Familienzusammenführung und/oder Repatriierung
(1948–1953)*

Infolge der Kriegereignisse und Vertreibungen war die rechtliche Situation der Mitglieder der deutschen Gemeinschaft in Ungarn Ende 1948 außerordentlich unterschiedlich. Die Situation der in Ungarn verbliebenen Personen reichte von der vollständigen Entrechtung bis zu einer Existenz als diskriminierte Staatsbürger, während die Personen, die sich in den verschiedenen Besatzungszonen Deutschlands niederließen, mit Eingliederungsproblemen und Existenzunsicherheiten zu kämpfen hatten. Die ungarische Regierung führte von Herbst 1949 bis Frühjahr 1950 – teils aus politischen Erwägungen, teils infolge wirtschaftlicher Zwänge – schrittweise die grundlegende Rechtsgleichheit der Angehörigen der deutschen Nationalität herbei, die Macht stigmatisierte sie auf latente Weise aber auch weiterhin als „Kollektivschuldige“. Die Regelung des erneuten Zusammenlebens der zerrissenen Familien ungarndeutscher Nationalität war eines der wichtigsten Elemente für die Integration dieser zerstreuten Gemeinschaft sowohl in Ungarn als auch in Deutschland. Die Studie stellt die Reihe von langwierigen und fruchtlosen Verhandlungen vor, die mit den beiden deutschen Staaten in Verbindung mit der Familienvereinigung der Ungarndeutschen geführt wurden und die in vielen Fällen an den Dialog von zwei Tauben erinnerten. Sie verweist auch darauf, dass die betroffenen Seiten in dieser Frage keinen prinzipiellen Standpunkt vertraten, sondern nach tagespolitischen Interessen und nach Gesichtspunkten des Prestiges handelten.

KRISZTINA SLACHTA
**Die Beziehungen zwischen den
Deutschen in Ungarn und den
vertriebenen Deutschen und ihre Kontrolle durch die
Staatssicherheit in den 1960er Jahren**

Der Kontakt zwischen den infolge der Vertreibung zerrissenen Familien, Verwandten und lokalen Gemeinschaften stieß zur Zeit des Kalten Krieges auf große Schwierigkeiten. Die Verwandtenbesuche bzw. die Personen, die Verwandtenbesuche unternahm, gelangten ins Zielkreuz der ungarischen Staatssicherheit. Die Studie arbeitet die Ziele der Maßnahmenreihen des Staates (der Staatssicherheit) gegen die Ungarndeutschen und ihre praktische Umsetzung auf. Diese waren grundlegend durch die seit 1944 gesammelten Akten und durch das Feindbild, das diese prägte bzw. determinierte, bestimmt. In den 1960er Jahren reisten die aus Ungarn vertriebenen Ungarndeutschen – infolge der immer leichteren Reisemöglichkeiten – bereits als Besucher oder Touristen aus dem Westen nach Ungarn, wo sie die Werteordnung der westlichen Konsumgesellschaft und ihre gegenständliche Kultur dem sozialistischen ländlichen Ungarn vermittelten. Für die Staatssicherheit gehörten diese westlichen Staatsbürger zum Kreis der sogenannten „äußeren Feinde“, die der Spionagetätigkeit verdächtig waren. Neben dem Verdacht der Spionageaktivität waren die „Verbreitung von Diversion, die Politik des Umsturzes“ des Westens – was auch im Falle der Verwandtenbesuche im Wesentlichen als Verführung durch den westlichen Lebensstil in Erscheinung trat – die größte Gefahr des zahlenmäßigen Anstiegs der einreisenden Westtouristen.

BALÁZS DOBOS
Das deutsche Selbstverwaltungswesen in Ungarn
(1994–2014)

Die Studie untersucht die Aktivitäten der Deutschen in Ungarn nach dem Systemwechsel und insbesondere diejenigen, die sich im Rahmen des sich entwickelnden Systems der Minderheitenselbstverwaltung in den Jahren von 1994 bis 2014 entfalteten, und zwar in erster Linie auf lokaler Ebene, auf der Ebene der Gemeinden und Hauptstadtbezirke. Nach einer Skizze des historischen und institutionellen Hintergrunds wird zuerst eine Antwort auf die Frage gesucht, inwieweit das Selbstverwaltungssystem in der Lage ist, diejenigen Personen, die sich als Deutsche bekennen, zu erreichen und zu integrieren sowie sie zur Registrierung für und zur Teilnahme an den Wahlen zu bewegen. In Bezug auf die Aktivitäten auf lokaler Ebene geht die Studie auch auf die Neuwahl der Gremien und Vertreter der deutschen Selbstverwaltungen sowie auf die Frage eines – eventuellen –

Wahlkampfes ein. Einen Teil der Analyse bildet auch die Untersuchung der Frage, wie die deutsche Nationalität auf Unzulänglichkeiten, Probleme und Herausforderungen, die in Verbindung mit den Wahlen zur Minderheitenselbstverwaltung auftraten, reagierte. Untersucht wird vor diesem Hintergrund zudem, wie sie seit Mitte der 2000er Jahre auf die Veränderungen im institutionellen Umfeld sowie auf die mehrfache Modifizierung der Minderheitengesetzes und der Wahlrechtsbestimmungen antwortete. Diese Veränderungen hatte sie selbst – über ihre gewählten Gremien – versucht, zu beeinflussen.

Szerzők

BEDNÁRIK JÁNOS, PHD

MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport

DOBOS BALÁZS, PHD

Társadalomtudományi Kutatóközpont

EILER FERENC, PHD

Társadalomtudományi Kutatóközpont

GRÓSZ ANDRÁS, PHD

Magyar Köztársaság Külgazdasági- és Külügyminisztériuma

MARCHUT RÉKA, PHD

Társadalomtudományi Kutatóközpont; ELTE BTK

MÁRKUS BEÁTA, PHD

PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában
Alapítványi Tanszék

SLACHTA KRISZTINA, PHD

Andrássy Egyetem

SOMLAI PÉTER, PHD

Madách Gimnázium, Budapest

SPANNENBERGER NORBERT, PHD, HABIL.

Universität Leipzig, Historisches Seminar

TÓTH ÁGNES, DSC

Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest;
PTE Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában
Alapítványi Tanszék

VITÁRI ZSOLT, PHD, HABIL.

PTE Modern kori Történeti Tanszék

ISBN 978-963-446-817-2

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Olvasószerkesztő: TÓTH MAGDALÉNA

Borítóterv: HODOSI MÁRIA

Tördelte: LÁNG ANDRÁS

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.